

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RA 1 (P1)

NYENYANYANA/NYENYANKULU 2012

TIMARAKA: 70

NKARHI: tiawara ti2

Papila leri ri na 10 wa tipheji.

SWITSUNDZUXO

1. Papila leri ri avanyisiwile hi SWIYENGE SWINHARHU:
XIYENGE XA A: Xikambelantwisiso (30)
XIYENGE XA B: Nkomiso/Nkatsakanyo wa ndzima (10)
XIYENGE XA C: Ntivoririmi na matirhiselo ya ririmi (30)
2. Hlaya switsundzuxo HINKWASWO hi vukheta.
3. Hlamula swivutiso HINKWASWO.
4. Sungula swivutiso swa xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.
5. Nkhwatihata emakumu ka xiyenge xin'wana na xin'wana.
6. Nombora tinhlamulo ta wena ku ya hilaha swivutiso swi nomboriweke hakona.
7. Tlula ntila loko u hetile nhlamulo ya xivutiso xin'wana na xin'wana.
8. Tsala hi vurhon'wana (swi saseka no vonaka).
9. Landzelela milawu leyi faneleke ya mapeletelo, mahikahatelo na mavumbelo ya swivulwa.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1**

Hlaya SWITSHURIWA swa A na B kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka swona.

XITSHURIWA XA A

Endzhaku ka loko Adamu a dyohile entangeni wa Edeni, Xikwembu xi n'wi byerile leswaku kusukela siku rero a a fanele a dya na ku hanya hi swa nyuku wa mombo wa yena. Leswi munhu a swi tiveke hi siku leri leswaku loko a fanele ku hanya u fanele a dya hi ku kulula a n'watseka, se vulolo byi sukele kwihi kumbe byi tise ku yini evanhwini? Tanihileswi Adamu a dyohisiweke hi Sathana, loko Xikwembu xi te u fanele a hanya hi swa nyuku wa yena a xi ngo n'wi cukumeta, a xi endlela leswaku a twa ku vavanyana, kutani a ta tisola, na leswaku a tlhelela evukoneni bya xona, naswona a nga ha xi dyoheli. Hi ku vona leswaku rixaka hinkwaro ra vanhu ri ta pona, Sathana a tisa vulolo emunhwini, yi nga ndlela yo endla leswaku a yengeka, a nga naveli ku titirhela na ku tirhela Xikwembu.

Vulolo byi nyika munhu nkarhi wo titshamela a ku tikitiki! Byi endla leswaku munhu a vona onge lava tirhaka va xaniseka. Lolo a ri na mhaka na nchumu, a ri songi, a ri hlambi, a ri sweki, a ri yi entirhwini; xa rona i ku orhela masana na ku rhendzeleka na khumbi ra yindlu siku hinkwaro bya gwavava. Ri tsandziwa na hi ku titshuva kunene loku. Sathana u na nsele hakunene, u hakela lolo hi mona, ku yiva, ku vutla, ku hluleka exikolweni na ku vondzokela lava tika hataka. Loko u chava ku hlaya tibuku onge u lo vona nyoka endzeni ka tllasi u khanya mani? Himpfhuka hi ku hlo, a hi si tshama hi twa va ku sirha leri nga lahaya i ra mudyondzi loyi a a rhandza xikolo na tibuku. E-e, ku hava sirha ro tano hikuva tibuku a ti dlayi munhu, ku dlaya mavabyi na makhombo yo hambanahambana. Van'wana va vantshwa lava a va tala ku fambela etindhawini leti nga fanelangiki hi nkarhi lowu a va fanele va ri exikolweni, na vona va hlanganile na makhombo wolawo. Ku titlonya ka vona ku va surile exikandzeni xa misava leyi, va tikuma va tihlanganise na swikwembu swa ka vona.

Wena lolo u tshembe yini? Loko mundzuku u ta vula leswaku mani ndzi dyondze na yena, wena u nga ri nchumu u ta kuma mali muni? Loko u ya nwa byalwa exipotweni xa Macelakomile na le Sofaya Thaweni u khanya mani? A hi ku tirhambela xirha xana? Leswaku u ta hetelela u hlakala bya xitlakati a wu swi voni ke? Wa rivala leswaku xivuriso xa Vatsonga xi ri: 'Byalwa bya lwa' ke? Swivuriso i swa ntumbuluko, u nge swi hundzuluxi swi va hi ndlela leyi swi nga ta vukarha wena. Tiva leswaku siku rin'wana vatswari lava u nga tshembela eka vona va ta ku xupukela u salela ro tisola u ku: 'Loko a ndzi lo ...' Tsundzuka 'loko' a ya ha pfuni nchumu hikuva mati loko ya halakile, u nge he ma oleli. I ku tsoniwa ka muxaka muni loku? Phela hakelo ya xidyoho i rifu. Sweswo u swi endlaka i ku tswiyota vusiwana byi ri kule na wena. Swi nge ku vuyiseli nchumu handle ko tivangela maphorisa na nhlupheko. Loko se ti ku rhoserile Sathana xi ku komba ncila. U salela ro sola loyi a wu n'wi kombile xikosi nkarhi lowu hinkwawo u ku: 'Xikwembu, u ndzi tshikele yini?'

Loko se meno ya tiyerile u ta tirha kwihi? Xana a wu nge tirhi ku pholichela mudyondzikuloni tintangu ke? U ta fanela ku n'wi hlantswela swiambalo, u n'wi rimela xirhapa kutani a ku holela swimalana swo xokoriwa emenweni ya nghala. U ta boheka ku n'wi xixima u n'wi vula 'n'wina' a ri yexe, u hetelela hi ku vula leswaku u na manyunyu naswona wa tidya.

A hi tshikeni vulolo va ka hina hikuva a byi hi khomelangi nchumu. A hi tshikeni vurhongo va ka hina hikuva byi lo mphaa, hi malanga na swixalu. A hi tshikeni 'Ndzi ta swi vona mundzuku', hikuva a nga hi khomelangi nchumu handle ka mambvembve. U ehleketa leswaku vakokwa va hina a va lo etlela hi tihlo loko va ku: 'Loko u tsundzuka mhelembe khandziya murhi'? Wa ha yimele yini? Bvun'wala! Khavichi leri u ri dyaka masiku hinkwawo ri lo tirima? Yindlu leyi u etlelaka eka yona yi lo tiaka? Mimovha leyi hi njirimukaka hi yona yi lo jitama hi le tilweni bya *manna* xana? Vulolo na mavondzo a swi hakeli wenoo! Ku hakela mitirho. Ku dya buku swa vuyerisa.

XITSHURIWA XA B

[Xifaniso xi huma eka webusayiti ya www.fotosearch.com]

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA A

- 1.1 Boxa ndhawu leyi Adamu a dyoheke a ri eka yona. (1)
- 1.2 Nyika swilo SWIMBIRHI leswi vulolo byi swi endlaka emunhwini ku ya hi xitshuriwa lexi. (2)
- 1.3 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumaka eka xitshuriwa lexi? (2)

- 1.4 Vula u ku **hi swona** kumbe **a hi swona**, kutani u seketela nhlamulo ya wena.
- 1.4.1 Mutsari wa xitshuriwa lexi u venga malolo. (2)
- 1.4.2 Vulolo byi kahle hikuva byi endla leswaku munhu a tshamiseka. (2)
- 1.5 I ncini lexi endlaka leswaku vadyondzi van'wana va chava ku hlaya tibuku?
Hlawula nhlamulo YIN'WE ntsena eka leti landzelaka:
- A Va vonile nyoka etlilasini.
- B Va loloha.
- C Va chavisiwa hi vadyondzisi lava va mbeyetelaka. (1)
- 1.6 Hi ku vona ka wena vadyondzi lava va nga na vulolo va tala ku hetelela va ri na vumundzuku bya njhani?
Hlawula nhlamulo YIN'WE ntsena eka leti landzelaka:
- A Va hetelela va ri na vumundzuku lebyi nga tsakisiki.
- B Va kuma leswi va swi navelaka.
- C Va humelela evuto'wini. (1)
- 1.7 Hi ku vona ka wena xikongomelo xa mutsari wa xitshuriwa lexi hi xihhi? (2)
- 1.8 Hikwalaho ka yini munhu a fanele ku hanya hi swa nyuku wa mombo wa yena? (2)
- 1.9 Hi ku vona ka wena hi swihi leswi nga endlwaka ku sivela mhaka ya ku va vadyondzi va ya eswipotweni? Seketela nhlamulo ya wena. (1)
- 1.10 Nyika tinhlamuselo ta leswi landzelaka:
- 1.10.1 Loko u tsundzuka mhelembe khandziya murhi. (2)
- 1.10.2 Byalwa bya lwa. (2)

XIVUTISO: XITSHURIWA XA B

- 1.11 Hi wihi ntlhontlho lowu xifaniso lexi xi ku tiselaka wona? (2)
- 1.12 Xana ku va ku humelela Wantima na Mulungu exifanisweni lexi swi hi byela yini mayelana na timhaka ta dyondzo? (2)
- 1.13 Xana munhu loko a ambale hi ndlela leyi lava nga laha xifanisweni va ambaleke hayona ku va ku humelele yini? (2)

SWIVUTISO: SWITSHURIWA SWA A na B

- 1.14 Hi ku vona ka wena xana xitshuriwa xa B xa seketela vuxokoxoko lebyi nyikiweke eka XITSHURIWA XA A ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 1.15 Humesa timhakankulu leti kumekaka eka switshuriwa swa A na B. (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30**XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA****XIVUTISO XA 2**

Hlaya matimu ya mufi lama landzelaka kutani u tsala nkomiso/nkatsakanyo wa wona hi marito ya wena n'wini lama nga hundziki 90. Tsala nkomiso/nkatsakanyo wa wena hi ku tirhisa ndlela yo xaxameta timhakankulu u ri karhi u kongomisa eka timhakankulu leti ya ringetaka ku ti humelerisa erivaleni. U nga onhi mongo wa xona.

Tatana Hoxani Hlengani u velekiwile emugangeni wa Hetisekani hi siku ra 12 N'wendzambahala 1949. U kurile a ri n'wana lonene, wo yingisa vatswari va yena na vanhu lavakulu va muganga. Mhaka yo karhata hileswi a a nga tsakeli ku nghena xikolo, kambe hikwalaho ko sindzisiwa hi vatswari u hetelele a twisisa ku ya sungula xikolo. Xona u xi sungurile hi lembe ra 1957 exikolweni xa le hansi xa Pfurhetani. Eka tidyondzo ta yena o rhelela bya guxe enkolweni wa munhu, hikuva u lo kondza a ku chapu, ntangha khume (Giredi ya 12) exikolweni xa le henhla xa Tlakukani hi 1969 a nga tivi leswaku ku feyila i yini. U thwaserile vuthicara hi nyeleti ekholichini ya Thwasani hi 1971. Leswi va nge xandla famba, xandla vuya, u vone swi fanerile ku ttherisela vunene hi ku ya sungula ntirho exikolweni lexi a dyondzeke eka xona tidyondzo ta yena ta sekondari. Leswi a a dyondzisa Metse na Sayense, u humesile swichudeni swo tala leswi thwaseleke vudokodela na mitirho yin'wana ya swiyimo swa le henhla. Endzhaku ko tirha malembe mambirhi, u rhumerile tintsumi ti ya n'wi lovolela mbhuri ya yena ya ku vatlwa, yena Rose N'waMun'wanati ePhurumukani. Lembe leri landzelaka va katekisiwile hi vana va mahahlwa. Kuteloko va ha tsakile, va tlangela na ku amukela nyiko leyi, vuvabyi byo ta ku ndzawini eka Hlengani. Hixamundzuku u yisiwile exibedhlele. U vile na nkateko wo kamberiswa hi dokodela loyi a a ri muchudeni wa yena. Dokodela u kumile leswaku khale ka mudyondzisi wa yena u khomiwile hi vuvabyi bya dari. U kombisile leswaku xiyimo xa Hlengani xa vuvabyi a xi dyisi byi rhelela. U tlhele a vula leswaku mhaka leyi yi vangiwile hileswi va tekeke nkarhi va nga si n'wi tisa exibedhlele. Hi siku leri landzelaka, ku nga ra 11 N'wendzambahala 1975, Hlengani u hundzile emisaveni. Leswi hlamarisaka hileswi siku leri ri laveke ku fana na siku leri a tswariweke harona. U siya vatswari, vamakwavo vambirhi, nsati na vana vambirhi.

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10

XIYENGE XA C: NTIVORIRIMI NA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3**

Xiya xifaniso lexi landzelaka hi vukheta kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

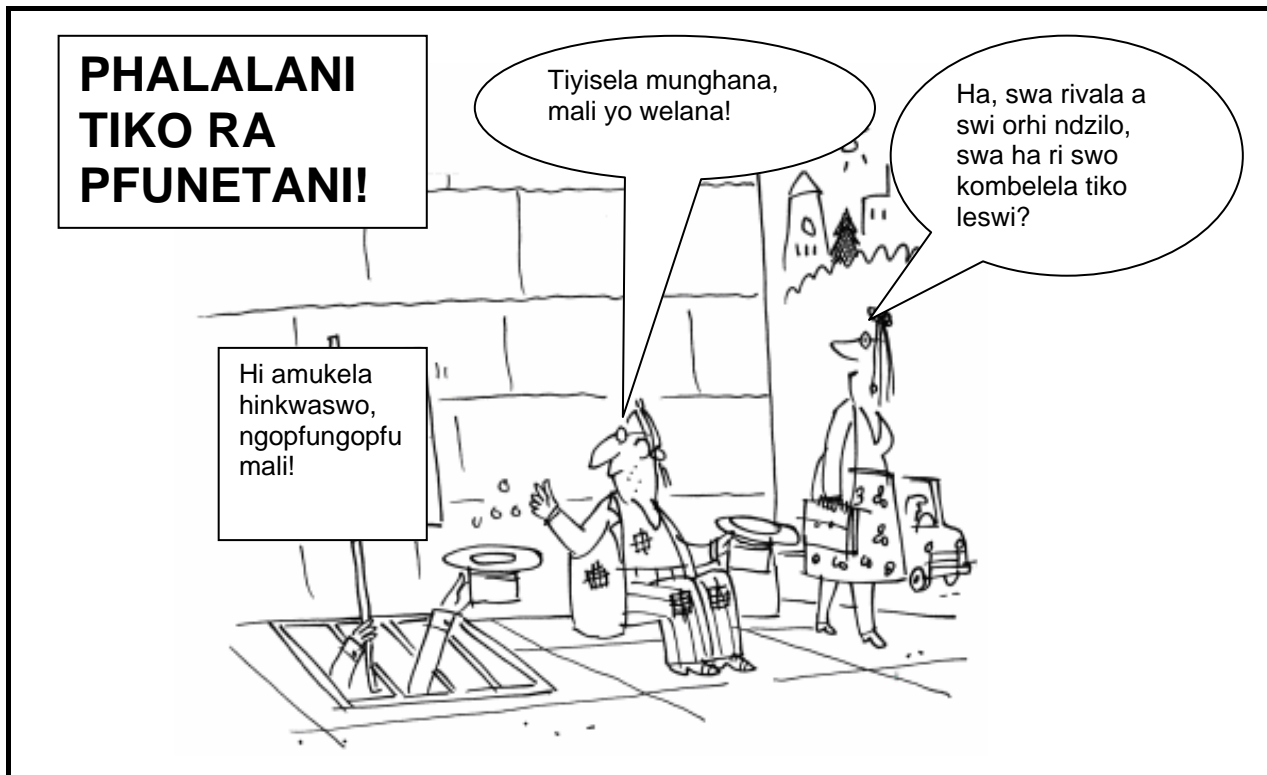
[Xifaniso xi huma eka webusayiti ya www.camlangsfors.com]

- 3.1 Xana munhu loyi a nga va a titwa njhani? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 3.2 Hlamusela leswi humelelaka eka xifaniso lexi. (2)
- 3.3 Nyika ntirho wa rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka:
Ndzi na mavoko **mambirhi**. (1)
- 3.4 Yisa xivulwa lexi landzelaka eka nkarhi wa sweswi hi tlhelo ra mpfumelo.
'Ndzi nge fi hi ndlala'. (1)
- 3.5 Hikwalaho ka yini xivulavuri xi ku: 'Ndzi nge fi hi ndlala, ndzi na mavoko mambirhi'? (2)
- 3.6 Xana muteki wa xifaniso lexi, a nga va a xi teke a ri eka mpfhuka wihi wa matekelo ya swifaniso? Hlawula WUN'WE eka leyi landzelaka u tlhela u seketela leswaku hikokwalaho ka yini u hlawule wona.
- A Wa le xikarhi
- B Wa le kusuhi
- C Wa le kule (2)

[10]

XIVUTISO XA 4

Xiya khathuni leyi landzelaka hi vukheta kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka yona.

[Xifaniso xi huma eka webusayiti ya [www. cartoon world.com](http://www.cartoonworld.com)]

- 4.1 Hikwalaho ka yini ku tirhisiwile fonto leyikulu eka nhlokomhaka ya khathuni leyi? (2)
- 4.2 Hlamusela leswi swi humelelaka eka khathuni leyi. (3)
- 4.3 Eka marito lama vuriwaka hi wansati, rito 'rivala' ri vula ndhawu leyi nga tlhumangiki leyi ku nga hava miako eka yona. Endla xivulwa xin'wana hi rito leri xi humelerisa nhlamuselo yo hambana na leyi yi nga eka khathuni. (2)
- 4.4 Hi yihi ndlela leyinene leyi vanhu lavambirhi va kombelelaka tiko mali a va fanele ku tirhisa yona? (1)
- 4.5 Hi wihi nkoka wa ku va matiko ya phalalana loko tiko rin'wana ri humeleriwile hi khombo. (1)
- 4.6 Xana marito lama nga eka bodo leyi khomiweke hi munhu loyi a kombelaka mphalalo ya kongomisiwe eka vamani? Hlawula nhlamulo YIN'WE eka leti landzelaka:
- A Eka wansati loyi a nga eka khathuni.
- B Eka munhu un'wana na un'wana.
- C Eka wanuna loyi a tshameke exitulwini. (1)

(1)
[10]

XIVUTISO XA 5

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

1 Makhombo yo vangiwa hi ntumbuluko masiku lawa ya tinyike matimba.
 2 Lembe a ri heli hi nga twangi ku vikiwa leswaku laha ku vile na ku ninginika ka
 3 misava, lahaya ku vile na tsunami, kasi kun'wana ku vile na xidzedze.
 4 Xivutiso hi lexi: 'Xana hi lo onha yini hina vanhu va Yehova?' Phephahungu
 5 rin'wana ri vika hi ta vatekani lava ha ku tekanaka, lava tekeke rendzo
 6 endzhaku ka mucato wa vona ku ya **titlonya** na ku tikorwisa hi swa
 7 ntumbuluko endzhandzeni wa malwandle. Kunene nhompfu a xi nuheti! Va te
 8 va ha ri kwale Yuropa etikweni ra Jarimani, ko humelela leswi a va nga swi
 9 langutelangi. Xihangu xi ku vuyavuyani! Endzhakunyana ku landzerile
 10 gamboko na xidzedze xa matimba. Va tsandzekile ku huma eMunich va ya
 11 emahlweni na rendzo. Endzhaku ka ku **pembela** eka khombo leri, muteki u
 12 vule marito lawa: 'A hi ehleketa leswaku se hi yi lwile nyimpi, kasi wolawo a
 13 ya ri masungulo.' U vule tano hikuva va tthele va hlangana na khombo
 14 rin'wana eCairns, etikweni ra Australia. Vatirhi va xilamulelamhangu va
 15 humeserile vatekani xikan'we na vanhu va nhlayo yo ringana 2 500 ehandle
 16 ka vhengele. Vanhu volavo va bohekile ku heta tiawara ta 24 va ha tshamile
 17 ehansi ekusuhi na nyangwa wa vhengele. Va te va ku kelu, vo vona mirhi yi ri
 18 karhi yi wiseteriwa hi xidzedze, kasi marhavi na matluka a swi lo moo,
 19 eswitarateni. Va te mati i matsongo, vo vona mazenge ya tindlu ya haha
 20 empfhukeni ya kongome ehansi. Miako a yi tikomba yi ri eku tsekatsekani. Va
 21 ngheniwile hi nchavo lowukulu kutani va sungula ku rhurhumela. **Mutekiwa u**
 22 **hetelele hi ku vula marito lawa: Ndza swi tiva leswaku vukati bya katinga**
 23 **hikuva byi taleriwe hi mitlhonthlo leyi munhu a faneleke ku yi tiyisela,**
 24 **kambe eka nkarhi lowu, mitlhonthlo ya hina i ntsandzavahlayi.**

5.1 Xiya rito 'titlonya', leri tikisiweke eka ntila wa 6, kutani u hlawula nhlamuselo YIN'WE ya rito leri eka leti landzelaka:

A Ku ka mahlo ya nga ha voni kahle.

B Ku va mhaka yi tlhelela eka muendli wa yona.

C Ku tiphina hi ku vona swilo. (1)

5.2 Nyika nhlamuselo ya xivuriso lexi nga eka ntila wa 22 lexi nge:

Vukati bya katinga! (1)

5.3 Tsavula rito RIN'WE eka xitshuriwa lexi leri vulaka leswi landzelaka:

Mpfula yo na hi maribye. (1)

5.4 Xana rito 'pembela' eka ntila wa 11 ri vula yini? (1)

5.5 Tlhela u tsala xivulwa lexi landzelaka lexi nga eka mitila ya 14–16, kambe u sungula hi rito leri tikisiweke.

Vatirhi va xilamulelamhangu va humeserile **vatekani** xikan'we na vanhu va nhlayo yo ringana 2 500 ehandle ka vhengele. (2)

5.6 Hikahata xivulwa lexi nga eka mitila ya 21–24 lexi nge:

Mutekiwa u hetelele hi ku vula marito lawa: Ndza swi tiva leswaku vukati bya katinga hikuva byi taleriwe hi mitlhonthlo leyi munhu a faneleke ku yi tiyisela, kambe eka nkarhi lowu, mitlhonthlo ya hina i ntsandzavahlayi. (2)

5.7 Nyika ntirho wa xiaki lexi tikisiweke eka rito leri nga laha hansi, leri kumekaka eka xivulwa lexi nga eka mitila ya 10–11 lexi nge:

Va tsandzekile ku huma eMunich va ya emahlweni na rendzo. (2)

[10]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 30
NTSENGO WA TIMARAKA: 70